

DARSDAN TASHQARI MASHG'ULOTLARDA TALABA-AKTYORLARNING SAHNA NUTQIGA OID BILIM VA KO'NIKMALARNI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

Kadirov Ramz Turabovich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti mustaqil izlanuvchisi

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ ПО СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-АКТЕРОВ ВО ВНЕУЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Кадыров Рамз Турабович

Независимый исследователь института искусств и культуры Узбекистана

METHODS OF IMPROVING KNOWLEDGE AND SKILLS REGARDING STAGE SPEECH OF STUDENT ACTORS IN EXTRA-CURRICULUM ACTIVITIES

Kadirov Ramz Turabovich

Independent researcher of the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0008-26745111>

Annotatsiya. Mazkur maqolada talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini darsdan tashqari mashg'ulotlar orqali takomillashtirish usullari yoritilgan bo'lib, maqolada darsdan tashqari mashg'ulotlar ikki obyektida: nazariy va ijodiy obyektida tadqiq etilgan. Nazariy obyektida uyga vazifa va mahorat darslari o'rganilgan bo'lsa, ijodiy obyekt sifatida shaxsiy trening, ijodiy tanlovlar, madaniy tadbirlar va ommaviy axborot vositalaridagi chiqishlar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: san'at, teatr, sahna, sahna nutqi, talaba-aktyor, nazariy obyekt, ijodiy obyekt, uyga vazifa, mahorat darsi, madaniy tadbir, ijodiy tanlov, shaxsiy trening.

Аннотация. В данной статье описаны методы совершенствования знаний и навыков сценической речи студентов-актеров посредством внеаудиторной деятельности, причем внеаудиторная деятельность изучается в статье по двум предметам: теоретическому и творческому предмету. В теоретическом объекте изучались домашние задания и мастер-классы, а в качестве творческого – персональные тренинги, творческие конкурсы, культурно-массовые мероприятия и выступления в СМИ.

Ключевые слова: искусство, театр, сцена, сценическая речь, студент-актёр, теоретический объект, творческий объект, домашнее задание, мастер-класс, культурно-массовое мероприятие, творческий конкурс, персональный тренинг.

Annotation. This article describes the ways of improving the knowledge and skills of student-actors through extracurricular activities, and extracurricular activities are studied in two objects: theoretical and creative object. Homework and master classes were studied in the theoretical object, while personal training, creative contests, cultural events and mass media performances were studied as the creative object.

Key words: art, theater, stage, stage speech, student-actor, theoretical object, creative object, homework, master class, cultural event, creative competition, personal training.

Kirish. Darsdan tashqari mashg'ulotlarda talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish muhim hisoblanib, mazkur jarayon dars jarayonidagi mashg'ulotlardan olingan bilim va ko'nikmalarga tayaniladi.

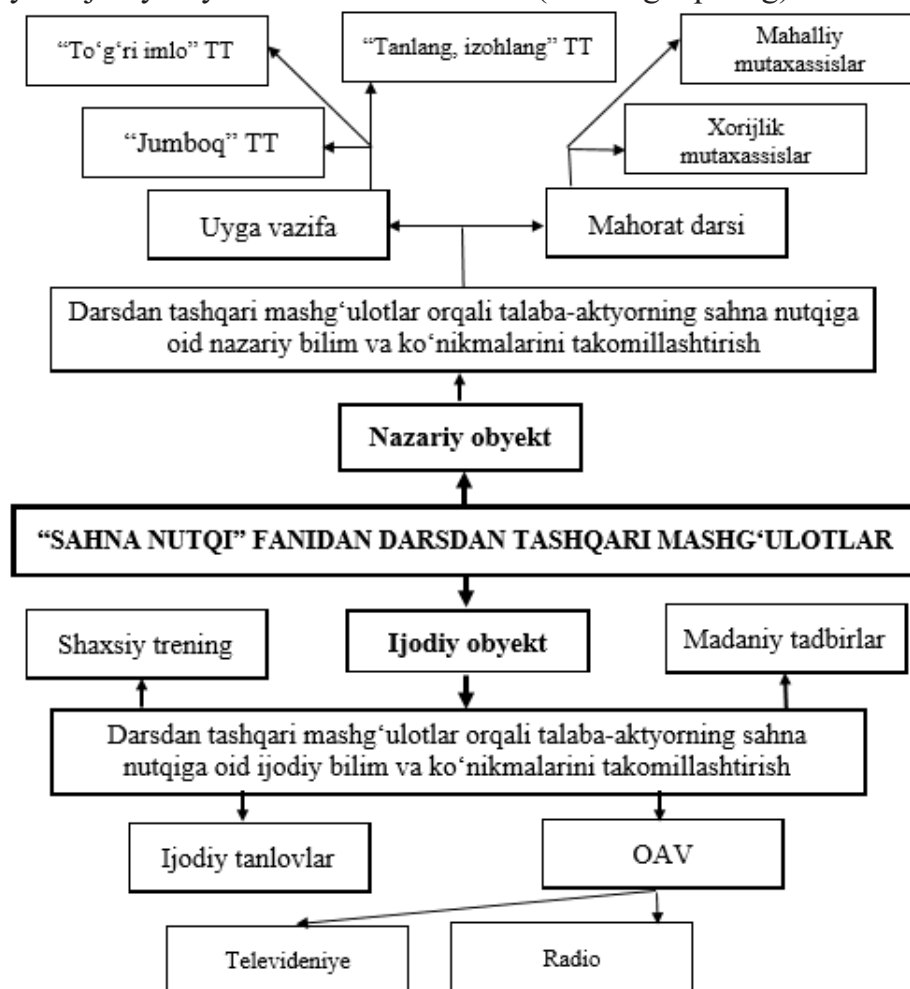
Darsdan tashqari mashg'ulotlarning turlari va ularning samaradorligi yuzasidan tadqiqotchilar A.T.Nurmanov [5], X.A.Rahmatov [6], M.D.Rahmatullayeva [7], D.U.Jumanazarova [3], N.J.Isakulova [1], A.Isimova [2], J.A.Mamatqosimov [4] kabilar izlanishlar olib borgan.

Jumladan, tadqiqotchi N.J.Isakulova darsdan tashqari mashg'ulotlar turlari sifatida matbuot, rasm, sayohat, fakultativ mashg'ulot, to'garak, kuni uzaytirilgan guruh, mustaqil va ijodiy ish, tarbiyaviy soatni qayd etib, har bir mashg'ulot turiga tasnif berilib, ularni tashkil etish metodikasi yoritilgan [1].

Talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishda mustaqil ta'lim mashg'ulotlari talaba-aktyorning mustaqil ishlashi, mustaqil repititsiya qilishi, mustaqil ijrosi uning fan bo'yicha ko'nikma va malakalarining mustahkamlanishiga asos bo'ladi.

Metodlar. "Sahna nutqi" fanidan darsdan tashqari mashg'ulotlar o'ziga xos spetsifik ahamiyatga

ega bo‘lib, nazariy va ijodiy obyektlarda tashkil etiladi (1-rasmga qarang).

1-rasm. “Sahna nutqi” fanidan darsdan tashqari mashg‘ulotlar

“Sahna nutqi” fanidan darsdan tashqari mashg‘ulotlarni nazariy obyektida tashkil etish bu – talaba-aktyorning sahna nutqiga oid nazariy bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga asos bo‘lib, pedagog nazoratida amalga oshiriladi.

Uyga vazifa. Bunda dars jarayonida o‘tilgan mavzularni mustahkamlash uchun pedagog tomonidan berilgan uyga vazifa fan spetsifikasidan kelib chiqilib amaliyotga tatbiq etilgan ta‘lim texnologiyalari asosida amalga oshirilishi tavsiya etiladi. Mazkur ta‘lim texnologiyalari talaba-aktyorning mustaqil individual tarzda ishlashiga asoslangan.

“Jumboq” ta‘lim texnologiyasi. Talaba-aktyorning tasavvurini boyitish va kengaytirishga xizmat qilib, tasavvurning diqqat, ko‘rish, eshitish, his qilish, sezish, ta‘m bilish, psixologik funksiyalarni uyg‘otish, rivojlantirish va yo‘naltirish jarayonlarini takomillashtiradi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi. Talaba-aktrlarga biror hikoya yoki voqea so‘zlab beriladi. Ammo ularning tub ma‘nosi, kalit so‘zi jumboq sifatida yashiringan bo‘ladi. Keyingi darsgacha talaba-aktyor voqeani tasavvurida jonlantirib yashiringan tub ma‘noni, ya‘ni jumboqni topishi shart. Masalan, quyidagi hikoya o‘qiladi: Kunlardan bir kun qorni och qolgan bir kishi ko‘l bo‘yida baliq tutib o‘tirgan donishmandga duch kelibdi va unga murojaat qilib: “Men ochman, menga yordam ber!” – debdi. Donishmand quyidagicha javob beribdi: “Men senga baliq berishim mumkin, sen tez to‘yasan va biroz vaqt o‘tgach, yana shunday och qolasan va mendan yana yordam so‘raysan. Men senga qarmoq berishim mumkin, lekin u qachondir sinib qolishi mumkin, unda sen menga yana murojaat qilishingga to‘g‘ri keladi. Yaxshisi, men senga bir narsa o‘rgataman, bu bir oz vaqt oladi va qiyin, lekin keyinchalik senga mening yordamim kerak bo‘lmaydi. O‘z yo‘lingni tanla deydi”.

Jumboq: Baliqchi qorni och insonga nimani o'rgatishni aytgan edi?

Javob: Qarmoq yasashni o'rgatishini aytadi.

Talaba-aktyorning jumboq javobini qidirishi uning tasavvur qilishi, mantiqan yondoshuvi, qayta eslash, ko'rish, ko'z oldiga keltirish, voqeani aniq kinolentadek keltirib, nima qilish mumkinligini tasavvur qilishlarida miyani ma'lum vazifa haqida o'ylash, shu bilan bog'liq bo'lish, yashash kabi ifoda vositalarining poydevorini shakllanishiga asos yaratadi.

"To'g'ri imlo" ta'lim texnologiyasi. Mazkur texnologiya talaba-aktyorning imloviy savodxonligini oshirishga, badiiy tafakkurini boyitishga xizmat qiladi. Har qanday spektakl sahnalashtirishdan avval, rollar taqsimlangandan keyin o'qiladi. Bu o'qish oddiy, mantiqiy va obrazli o'qish jarayonlaridan iborat bo'lib, bu borada talaba-aktyorning imloviy savodxonligi birlamchi omildir.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi. Uyg'a vazifa sifatida har bir talaba-aktyorga alohida, bir-biriga takrorlanmas matn beriladi. Bu matndagi so'zlarning ba'zi harflari tushirilib qoldiriladi. Talaba-aktyor mana shu tushirilib qolgan harflarni topishi va yashiringan matnni o'zlashtirishi lozim. Matndagi bitta chiziqcha bitta harfni anglatadi. Agar ikkita chiziqcha ketma-ket qo'yilgan bo'lsa, demak ikkita harf yashiringan bo'ladi. Masalan,

Savol: BI _ T _ T T, I _ T _ T T _ NG TA _ DA B _ R TU _ TU _ _ .

Javob: Bir tup tut, bir tup tutning tagida bir tup turp.

Savolni nafaqat pedagog, balki talaba-aktyorlar o'zlari mustaqil tuzishi va o'zaro almashishi ham mumkin. Mazkur texnologiya natijasida talaba-aktyor mustaqil ijod qilish, improvizatsion holatlarda oqlab ketish, adabiy parcha ishlash qoidalariga rioya qilish kabi ko'nikmalarini takomillashtiradi.

"Tanlang, izohlang" ta'lim texnologiyasi. Pedagog tomonidan tayyorlangan turli rangdagi qog'ozlar matn yozilgan tarafi teskari holatda talaba-aktyorlarga taqdim etiladi. Talaba-aktyorlar o'zlari ixtiyori ravishda biror rangdagi qog'ozni tanlab oladi. Qog'ozga yozilgan mavzu talaba-aktyor uchun uyg'a vazifa hisoblanadi. Texnologiyaning maqsadi – talaba-aktyorda lug'at bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirishdir.

Mahorat darsi. Mahorat darsi teatr san'atida o'zining ko'p yillik mustahkam tajribalari, an'alariga, ta'lim uslublariga ega mutaxassislar bilan yuzma-yuz muloqat qilish, fikr va tajriba almashish uchun keng imkoniyat yaratib, mahalliy va xorijiy tajribalarni qiyosiy tahlil etish, bilim, malaka va ko'nikmalarni yanada boyitish uchun asos bo'ladi.

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining rejissyorlik va aktyorlik ixtisosligidagi kafedra mutaxassislari va mazkur ixtisosliklar talaba-aktyorlari uchun Buyuk Britaniyaning Rouz-Bruford teatr va aktyorlik mahorati kolleji pedagoglari Djon Takker ("Sahna nutqi" fani), Irina Braun ("Rejissura" fani) hamda Niam Douling ("Plastika" fani) ishtirokida mahorat darslari tashkil etildi.

Mahorat darsida eng avvalo aktyorlik hamda rejissyorlik san'atining asosiy ifoda vositalaridan biri bo'lgan nutq texnikasi va so'z ustida ishlash, mashq qilish, ayrim vaqtlardagina eslanadigan o'tkinchi mashg'ulot emas, balki institut va professional teatrlar doirasida, har kuni takrorlanadigan, bir umr davom etadigan vazifa deb qaralishi ta'kidlandi.

Mahorat darsi jarayonida ingliz va o'zbek teatr san'ati o'qitish metodikasida sahna nutqi bo'yicha tavsiya qilinayotgan va ishlanayotgan mashqlar, sahna nutqi texnikasi va so'z ustida ishlash jarayonida mushtaraklik, o'xshashlik mavjudligi aniqlandi. Bu holat nafas, ovoz, talaffuz, so'z ustida ishlash metodlarida yaqqol sezildi.

Britaniyalik mutaxassislar bizdan farqli sahnada ijodkor aktyorning erkin, maqsadli va mazmunli faol xatti-harakatida, shuningdek, nutq, ovoz va fikrlashida erkin ijroga asosiy e'tiborni qaratdi. Eng muhimi o'zbek teatr san'atida sahna nutqi bilan tomoshabin qalbiga ta'sir ko'rsatilsa, G'arb teatrida sahna nutqi bilan tomoshabin tafakkuriga ta'sir ko'rsatish jarayonlari aniqlandi.

Natija. Tadqiqot doirasida tashkil etilgan pedagogik tajriba-sinov jarayonida O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining Farg'ona mintaqaviy filialida mahorat darsi tashkil etildi. Mazkur filialda "Sahna nutqi" fani O'zbekiston dalat san'at va madaniyat institutining "Sahna nutqi" kafedrasida ishlab chiqilgan fan dasturlari asosida o'qitiladi.

Mahorat darsi boshlanishida talabalarning darsga tayyorgarlik holati: auditoriyaning tozaligi, talabalarning mutaxassislik kiyimida ekanligi nazoratga olindi. Mahorat darsi "Aruz vazni" mavzusida tashkil etildi.

Dastlab talabalar Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Nodirabegim, Jahon otin Uvaysiy g'azallaridan o'qib berdilar. Talabalarning g'azal o'qish imkoniyati aniqlangach, ularga aruz vazni bo'yicha nazariy ma'lumot berildi.

Talabalarga matla', maqta', shohbaytlar qanday o'qilishi lozimligi haqida tushunchalar berildi. Matla' va maqta' alohida vazifalar bajarishini, ya'ni boshlanish va yakunlash vazifalarini ijroda ham pauza bilan ajratilishiga e'tiborli bo'lish kerakligi ta'kidlandi.

“Sahna nutqi” fanidan darsdan tashqari mashg‘ulotlarni ijodiy obyektida tashkil etish bu – talaba-aktyorning sahna nutqiga oid ijodiy bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga asos bo‘lib, pedagog nazoratida amalga oshiriladi.

Shaxsiy trening. Trening mashqlar, sahna nutqi aktyorlik mahorati bilan yonma-yon izchillikda olib borilishi maqsadga muvofiqligini nazarda tutadi. Pedagog tomonidan sahna nutqini takomillashtirishga qaratilgan, individual ijro uchun mo‘ljallangan shaxsiy trening tuzish tushuntiriladi. Shaxsiy trening pedagog maslahati bilan talaba-aktyorning ijodiy imkoniyatidan kelib chiqib tanlanadi. Shaxsiy trening har bir mavzuni mustahkamlashi va talaba-aktyorning iqtidorini rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Mazkur trening mashqlari dars jarayonida egallagan bilim va ko‘nikmalarni yanada takomillashtirishga xizmat qilib, imkon qadar auditoriyada bajarilmagan, yangi trening mashqlarini topish lozim. Masalan, artikulyatsiya uchun – velosiped haydash, varrak uchirish, taxta randalash tovushlari bilan bajarish mashqi; nafas uchun – talaba o‘z hayotida uchratgan ammo ahamiyat bermagan voqealar, harakatlar, yon-atrof-muhit bilan muomala qilishdagi tabiiy jarayonlarda nafas olish va chiqarish uchun mashqlar: koptokka havo solish, sham puflash mashqi; ovoz uchun – tabiat, hayvonlar, hasharotlar, jonli va jonsiz narsalar ovozigacha taqlid qilgan holda bajariladigan mashqlar: ari ovozi, asalari ovozi, ilon ovozi, sichqon ovozi mashqlari.

Shaxsiy treningdan maqsad: talabada erkin mashq tanlash ko‘nikmasini shakllantirish; mushohada, mulohaza jarayonlarini bir maqsadga yo‘naltirish ko‘nikmasini hosil qilish; tana va gavdanisini mashqlar jarayonida qo‘rqusiz, siqqliksiz, qotib qolmagan holda ishlata olish ko‘nikmasini hosil qilish; fikrlash – tasavvurida hosil bo‘lgan zaruriy ishni hayotda ifodalay bilish, ko‘rsata olish iqtidorini hosil qilish va takomillashtirish; sahnada ishonch va erkinlik hosil qilgan fikr erkinligi, so‘z erkinligiga erishish ko‘nikmasini mustahkamlash; o‘z xohishi bilan biron mashqni qidiradi, saralaydi, tanlaydi, anglaydi, o‘ziga yoqqan, o‘zi to‘g‘ri deb bilgan holatda ishlatadi. Bu esa unda tabiiy fikrlash oqimining izchilligini, ketma-ketligini mantiqan to‘g‘ri ishlashga turtki bo‘ladi.

Madaniy tadbirlar talaba-aktyorlarning ma‘naviy qiyofasini shakllantirishda, ularga estetik zavq berishda katta ahamiyatga egadir. Madaniy tadbirlar biror mavzuga bag‘ishlanishi va unda o‘sha mavzuning targ‘iboti birlamchi omildir.

Madaniy tadbirlar orqali talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirish, tomoshabinlarga badiiy so‘z orqali ma‘naviy ozuqa berish imkoniyati mavjud. Madaniy tadbirlar talabalarning bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazishda muhim obyektidir.

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat institutida 2021 yil Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligiga bag‘ishlab o‘tkazilgan “G‘azal mulkingning sultoni” adabiy-badiiy, musiqiy kechasiga tayyorgarlik ko‘rish va o‘tkazish jarayonida talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga qaratilgan ijodiy va tashkiliy ishlar amalga oshirildi.

Ijodiy tanlovlar. Ijodiy tanlovlar talaba-aktyorlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning sahna nutqiga oid bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, ijodiy imkoniyatini yanada rivojlantirishga, tajriba almashishga asos bo‘ladi.

2012-yildan boshlab an‘anaviy tarzda O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti “Sahna nutqi” kafedrasidan talaba-aktyorlar o‘rtasida “Obod yurtning otashin so‘zi” badiiy-adabiy-ma‘naviy tanlovi bo‘lib o‘tadi. Mazkur tanlovda istagan talabalar yakka tartibda ishtirok etishi mumkin.

Tanlovning maqsadi – institut talabalari o‘rtasida sahna nutqi, badiiy o‘qish, badiiy so‘z mahorati, boshlovchilik mahorati yo‘nalishlarida amaliy ijro malakalarini oshirish, umuminsoniy taraqqiyotparvar g‘oyalar, hamda milliy istiqlol g‘oyalari tarannum etilgan she‘rlar, dostonlardan parchalar, adabiy publitsistik asarlardan olingan namunalarini ijrosi ta‘sirchanligida talabalarning ma‘naviy tarbiyasini yanada yuksaltirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat va turizm vazirligi tomonidan 2017, 2018-yillarda o‘tkazilgan “Yosh suxandonlar” Respublika tanlovi ham talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga xizmat qilib suxandonlik va boshlovchilik qobiliyatiga ega bo‘lgan yoshlarni aniqlash, ularga har tomonlama ko‘maklashish va rag‘batlantirish, yosh boshlovchi-suxandonlarning ijodiy salohiyatini amalga oshirish uchun tegishli shart-sharoit yaratish, o‘zbek adabiy tilining nufuzini yanada yuksaltirish, yuqori malakali suxandon va boshlovchi kadrlar tayyorlashning barqaror rivojlanishiga ko‘maklashish maqsadida o‘tkazilgan.

Mazkur tanlovda O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti iqtidorli talabalari ham faol ishtirok etib faxrli birinchi va boshqa sovrindor o‘rinlarni qo‘lga kiritishdi.

Bu borada “Sahna nutqi” kafedrasidan professor-o‘qituvchilari o‘z shogirdlari bilan tanlov Nizomi

asosida repertuar shakllantirilib, darsdan tashqari yakka tartibda mashg'ulotlar olib borishdi. Mazkur tanlovda birinchi o'ringa sazovor bo'lgan Isfandiyor Homidovga O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi va xususiy teleradiokanallarda tegishli faoliyat yuritish uchun yo'llanma berildi.

Ommaviy axborot vositalari. Talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishda ommaviy axborot vositalari, jumaladan televideniye va radio keng masshtabli bo'lib, nafaqat talaba-aktyorlarning balki keng tomoshabin va tinglovchilar auditoriyasini ham jalb qilishga imkoniyat beradi.

Tadqiqot jarayonida talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish yuzasidan bir necha marotaba televideniye va radioda talaba-aktyorlar bilan birgalikda chiqishlar qilindi.

Jumladan, "O'riat Dono" radiosida efirga berilgan "Choy ustida" radio loyihasining bir nechta sonlari mazkur tadqiqot doirasida efirga uzatildi.

Mazkur radio loyihada nutq, til, adabiy til meyorlari; nutqning jamiyat va ijtimoiy hayotimizdagi ahamiyati; nutq – shaxsning, til – xalqning, adabiy til – ziyolilarning ifoda boyligi ekanligi; nutq – sheva va lahjalardan ozod bo'lishida til, ona tili meyoriy qoidalari, ifodali o'qish qoidalari asosida madaniylashuvi; til, ona tili yangi so'zlar, yangi kashfiyotlar, xorij atamalarining tilimizga qo'shilishi natijasida ijobiy va salbiy sifatlar kashf etilishi; adabiy til go'zalligi, zaruriyigi, millat ravnaqi, jamiyat madaniylashuvi jarayonining asosiy omili ekanligi; adabiy til tarbiyasida she'riyat, xususan aruz vaznining o'rni; g'azal o'qish san'ati; g'azal o'qish qoidalari haqida ma'lumot berildi. Talaba-aktyorlar tomonidan Boborahim Mashrab g'azallaridan namunalar ijro etildi.

Shuningdek, radio tinglovchilarga adabiy tilni asosiy ijtimoiy muomila tiliga aylantirish, ko'proq g'azal mutolaa qilish hamda g'azal o'qish ilmini o'zlashtirish yuzasidan metodik tavsiyalar berildi.

Xulosa va tavsiyalar. Darsdan tashqari jarayonlarda talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish yuzasidan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishda darsdan tashqari mashg'ulotlar bevosita dars jarayonidagi mashg'ulotlarga asoslanadi va ularni mantiqiy davom ettirishi lozim;

darsdan tashqari mashg'ulotlarda talabalarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishda xorijiy tajribalarni amaliyotga tatbiq etish zarurati mavjud.

Adabiyotlar ro'yxati:

Isakulova N.J. Uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarga fanlararo ekologik tarbiya berishning nazariyasi va amaliyoti (umumiy o'rta ta'lim va pedagogika kollejining «boshlang'ich ta'lim» yo'nalishi misolida): Dis ... ped.fan.dok. – Toshkent: O'MKHTTKMOUQTI. – 288 b.

Isimova A. Darsdan tashqari ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarda sog'lom turmush tarzini shallantirishning pedagogik shart-sharoitlari (V–IX sinflar misolida): Dis. ... ped. fan. nom. – Toshkent: 2004. – 213 b.

Jumanazarova D.U. Sinfdan tashqari o'qish jarayonida o'quvchilarda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarni rivojlantirish ("Alpomish" va "Zaydinoy" dostonlari misolida): Dis. ... ped. fan. nom. – Toshkent: O'zbekiston jahon tillari universiteti, 2010. – 197 b.

Mamatqosimov J.A. O'quvchilarda nomoddiy madaniy merosga oid bilim va ko'nikmalarni takomillashtirish: Dis. ... ped. fan. fal. dok. – Toshkent: O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti, 2020. – 145 b.

Nurmanov A.T. Talabalarni samarali muloqot texnologiyasi va texnikasiga tayyorlashning pedagogik imkoniyatlari (auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar misolida): Dis. ... ped. fan. dok. – Toshkent: Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2017. – 256 b.

Rahmatova X.A. O'quvchilarni sinfdan tashqari ishlar jarayonida ekologik-gigiyenik tarbiyalashning pedagogik shart-sharoitlari (VII–IX sinflar misolida): Dis. ... ped.fan.nom. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. – 170 b.

Rahmatullayeva M.D. O'smirlarda sinfdan tashqari ishlar jarayonida tabiat estetikasiga qiziqishlarni shakllantirish: Dis. ... ped.fan.nom. – T.: T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zPFITI, 2005. – 203 b.